

Predgovor

1 Ob nastajanju prvega zvezka Slovenskega lingvističnega atlasa (SLA), ki se pripravlja v Dialektološki sekciji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša (ISJFR) Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani (ZRC SAZU), sodelavci pri tem projektu ugotavljamo, da je širši javnosti vendarle treba predstaviti tudi korenine tega težko pričakovanega dela slovenske dialektologije ter pot, ki bo končno privedla do njegove uresničitve. Sklenili smo ponovno objaviti vse članke z objavljenimi jezikovnimi kartami za Slovenski lingvistični atlas, jih opremiti z ustrezno bibliografijo in s kazali ter strokovni javnosti tudi tako olajšati pregled nad že opravljenim delom in izkušnjami, ki so se ob njem nabrale. Prav tako želimo s to objavo tudi pri središčih odločanja spodbuditi in povečati zanimanje za projekt, za katerega je bilo narejeno že marsikaj.

2 Dialektologija je veda, ki raziskuje zemljepisno omejene različke posameznih jezikov, to je narečja in krajevne govore, tako na sinhroni kot diahroni ravni. Razširjenost narečij in njihovo klasifikacijo je mogoče prikazati z narečnimi kartami, vendar lingvistične geografije kot ene izmed smeri dialektologije ne zanimajo meje med jeziki ali njihovimi zemljepisno omejenimi različki, ampak prostorska razširjenost posameznih jezikovnih pojavov v enem ali več jezikih, kar je prikazano na jezikovnih kartah oz. v jezikovnih (ali lingvističnih) atlasih. Za lingvistično geografijo kartografski prikaz zemljepisne razporeditve izbranega jezikovnega gradiva ni samo rezultat, temveč predvsem izhodišče za njegovo interpretacijo in nadaljnje raziskovanje jezika.

Slovenski lingvistični atlas, temeljno delo sodobne slovenske dialektologije in lingvistične geografije,¹ je zasnoval Fran Ramovš leta 1934, po drugi svetovni vojni pa so se na inštitutu za slovenski jezik dejansko začele priprave nanj.² Mreža SLA zajema 406 krajev, vprašalnica za SLA pa obsega 870 osnovnih vprašanj (s podvprašanji), razdeljenih na 16 razdelkov: telo, obleka, hiša, vas, prazniki, orodje, živina, rastline, planina, bolezni, čas, pokrajina, družina, štetje, razno in (od vprašanja št. 700 dalje) slovnična vprašanja – glasoslovje in oblikoslovje. Gradivska zbirka, ki je shranjena v Dialektološki sekciji ISJFR ZRC SAZU v Ljubljani, danes obsega okrog 680 zapisov krajevnih govorov, tj. 884.000 listkov v kartoteki, ki je urejena po vprašanjih, in 390 zvezkov (ter dodatno še 182 zvezkov zunaj mreže za SLA), kjer je gradivo urejeno po krajih. Večino gradiva je zapisal Tine Logar sam ali s pomočjo svojih študentov na Filozofski fakulteti v Ljubljani, nekaj pa tudi drugi slovenski jezikoslovci. V zadnjih letih zbirko dopolnjujemo z doslej nezapisanimi govori (tudi v zamejstvu) in jo postopoma urejamo tudi v elektronski obliki (s skeniranjem in vnašanjem gradiva v elektronsko podatkovno zbirko SlovarRed), kar med drugim vodi do lažjega, predvsem pa hitrejšega računalniškega kartografiranja.

3 Že v drugi polovici 20. stoletja je na podlagi gradiva za SLA nastalo veliko razprav Tineta Logarja in Jakoba Riglerja, v knjižni obliki je doslej izšel uvodni zvezek, tj. Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas avtorice Francke Benedik (s spremno

¹ Ob SLA kot temeljnem projektu Dialektološke sekcije ISJFR ZRC SAZU njeni sodelavci sodelujejo še v dveh mednarodnih geolingvističnih projektih: v Slovanskem lingvističnem atlasu (OLA), kjer je slovenski jezik med 835 raziskovalnimi točkami zajet s 25 krajevnimi govori, med katerimi je 7 zamejskih, in v Evropskem lingvističnem atlasu (ALE), kjer je med 2631 raziskovalnimi točkami tudi 9 slovenskih krajevnih govorov, med njimi 2 zamejska. Aktivni člani komisije OLA so bili doslej Tine Logar, Francka Benedik, Vera Smole in Karmen Kenda-Jež, pri ALE pa so sodelovali Jože Toporišič, Sonja Horvat, Vlado Nartnik in Jožica Škofic.

² Karmen Kenda-Jež, Dialektološke raziskave na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša, v: *Slovensko jezikoslovje danes in jutri = Slovenski slavistični kongres, Celje, 1999*, Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2000 (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 10), str. 195–206, konkretno 196.

študijo Karmen Kenda-Jež,³ do leta 2010 pa naj bi izšel tudi prvi leksični zvezek Slovenskega lingvističnega atlasa za pomensko polje Človek.⁴ Precej poskusnih kart je nastalo že v šestdesetih letih 20. stoletja, blizu sto pa jih je bilo v zadnjih skoraj dveh desetletjih tudi objavljenih (predvsem leksičnih, nekaj pa tudi glasoslovnih in oblikoslovnih). Avtorji so za svoje objave izbirali različna vprašanja iz SLA: med leksičnimi kartami prevladuje leksika iz pomenskih polj Sorodniki, Rastlinstvo in živalstvo, Kmečka opravila ter Prazniki in čas. Na izbor so pogosto vplivale teme različnih strokovnih srečanj, na katerih so bile karte s komentarji predstavljene.⁵ Objavljene glasoslovne karte večinoma pojasnjujejo nekatera temeljna glasoslovna in naglasoslovna vprašanja slovenskih narečij in predstavljajo osnovo za natančno morfonološko analizo leksičnega gradiva (npr. razvoj dolgega jata, izglasnega nenaglašnega *-o*, dolgega polglasnika; izvor dolgega *i*; kolikostna nasprotja).⁶ Oblikoslovne karte predstavljajo rabo dvojine v slovenskih narečjih in so nastale v sklopu raziskav za doktorsko disertacijo Tjaše Jakop. Članki so bili objavljeni tako v domačih (*Jezikoslovni zapiski*, *Slavistična revija*, *Annales*) kot tudi tujih periodičnih publikacijah (*Riječ*), nekateri kot izvirni znanstveni članki, drugi kot poglavja v monografskih publikacijah ali zbornikih z znanstvenih srečanj (npr. *Obdobja*, *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*, *Zora*; *Hrvatski dijalektološki zbornik – HDZ*, *International Conference on Language Variation in Europe – ICLaVE*, *Société Internationale de Dialectologie et Géolinguistique – SIDG*).

4 Ob projektu Slovenski lingvistični atlas so se razvijale različne metode kartiranja – od prvih osnutkov za napisne karte in simbolnih rokopisnih lingvističnih kart, nastalih v petdesetih letih 20. stoletja, do sodobnih prostorskih vizualizacij narečnih pojavov, ki temeljijo na uporabi računalniških orodij za urejanje ustreznih podatkovnih zbirk ter avtomatizirano kartiranje in interaktivni prikaz jezikovnega gradiva.

4.1 Rokopisne karte (veliko sta jih za svoje raziskovalne potrebe pripravila predvsem Tine Logar in Jakob Rigler) in predvsem sodelovanje pri Slovanskem lingvističnem atlasu (OLA) so slovenskim dialektologom prinesle dovolj izkušenj, da so konec osemdesetih let 20. stoletja karte za SLA začeli tudi objavljati. Prva je bila leta 1988 objavljena leksična karta s poimenovanji za cvetnonedeljsko butaro Vere Smole, Francka Benedik pa je leta 1990 poleg leksične karte za poimenovanje gozda objavila prvo fonetično karto o refleksih jata v besedi *sneg* – vse so bile izdelane na novi osnovni karti iz leta 1984 z novo mrežo točk, ki se od tedaj ni več spreminjala. Večina leksičnih kart obeh avtoric, ki so nastajale in bile objavljene v zadnjem desetletju 20. stoletja, je bila glede na način prikaza narečnega gradiva simbolna in zaradi preprostejšega tiska črno-bela. Ob tem se je oblikoval poseben sistem hierarhizacije simbolov, pri katerem oblika simbola predstavlja koren leksema, njegova notranja izpolnjenost pa besedotvorno podobo (prav pri tem gre za uporabo znanja prodornejše skupine v OLA). Simbole je mogoče pri prikazu zgradbe večbesednega leksema tudi

³ Francka Benedik, *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA)*, Ljubljana: Založba ZRC, 1999.

⁴ Aplikativni projekt *Besedje iz pomenskega polja »človek« v slovenskih narečjih – geolingvistična predstavitev* (L6-9529-0618-07) v letih 2007–2010 sofinancirata ARRS in SAZU.

⁵ V tej publikaciji ponovno objavljene karte s komentarji kažejo tudi na mnoge čisto tehnične probleme, s katerimi so se srečevali avtorji in založniki ob objavah dialektološkega gradiva in jezikovnih kart (težave s pisavami v fonetični transkripciji narečnega gradiva, težave s pripravo in tiskanjem prvih računalniško pripravljenih kart ipd.).

⁶ Vera Smole je kot učno gradivo v okviru publikacije *Vokalizem, naglas, konzonantizem* pri predmetu Zgodovinska slovnica in dialektologija I na Filozofski fakulteti v Ljubljani leta 2001 na osnovi gradiva za SLA pripravila 21 poenostavljenih zbirnih kart iz vokalizma (refleksi **a*, **i* in **y*, **u*, **ě*, **e*, **ə*, **ò*, prednaglasnega *o*, sovpadni *e*-jevskih samoglasnikov) in iz konzonantizma (refleksi skupine *la* (**l* pred zadnjimi samoglasniki), *-lIK* (**l* v izglasju ali pred soglasnikom), **l̥*, **n̥* (med samoglasnikoma), **u* (pred sprednjimi in/ali zadnjimi samoglasniki), **i* (pred sprednjimi in/ali zadnjimi samoglasniki), refleksi skupin **tl*, **dl* v deležniku na *-l*, **g*, **k*, sekundarna palatalizacija velarov, refleksi **t̥*, **š̥t̥*). Delo je dostopno v knjižnici Oddelka za slovenistiko in Oddelka za slavistiko Filozofske fakultete v Ljubljani.

združevati, dogovorjeni posebni simboli pa opozarjajo na indeks ali komentar, priložen posamezni karti.

4.2 Razbremenitev karte v smislu ne pregostega ponavljanja enakih simbolov pomenijo izoglosne in kombinirane napisno-znakovne karte, pri čemer različna debelina in opremljenost črt označuje manjša ali večja območja z enakim refleksom ali leksemom, medtem ko so simboli na njih še vedno ohranjeni za razpršena poimenovanja (taka je npr. karta Vere Smole za poimenovanja kozolca in njegovih delov iz leta 1996).

4.3 Do leta 2000 so bile karte za SLA risane ročno na tiskano podlago, leta 2001 pa so bile objavljene prve karte, izdelane s pomočjo računalniških orodij – izdelala jih je Jožica Škofic v sodelovanju z različnimi, večinoma zunanjimi sodelavci. V Prostorsko-informacijskem centru ZRC SAZU sta Zoran Stančič in Tomaž Podobnikar po predlogi karte za SLA izdelala poskusno digitalizirano karto z mejami Slovenije, vodovjem, večjimi mesti in oštevilčenimi kraji, ki so zajeti v mrežo SLA, ter z njihovimi koordinatami. Podjetje Syncomp je v sodelovanju Karmen Kenda-Jež izdelalo nabor osnovnih simbolov, imenovan SL Slovan, ki ga je bilo mogoče uporabiti pri kartiranju tako fonetičnih kot leksičnih kart. Leta 2001 je Peter Škofic napisal poskusni računalniški program, ki je v operacijskem sistemu DOS po pretvorbi wordove preglednice (s številkami krajev iz mreže SLA in kodami pripadajočih kartografskih simbolov), opremljene z geografskimi koordinatami točk, simbole samodejno razporedil po karti – tako kartiranje je imelo seveda še mnogo pomanjkljivosti, a je močno olajšalo vnašanje simbolov na karto in omogočalo tudi različne izrabe podatkov, vnesenih v preprosto podatkovno zbirko.

4.4 Leta 2003 so nekateri sodelavci Dialektološke sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša za kartiranje začeli uporabljati program CorelDraw 8, ki je prav tako olajšal vnašanje simbolov na digitalizirano karto, barvanje simbolov in njihovo zamenjavo zaradi boljše berljivosti karte ipd. Tako so leta 2004 nastale tudi prve morfološke karte Tjaše Jakop, ki je v svoji doktorski disertaciji pripravila 26 kart o dvojini v slovenskih narečjih na podlagi gradiva za SLA.⁷ V zadnjih letih so bile objavljene tudi prve z računalniškimi orodji izdelane izoglosno-ploskovne karte – Vera Smole je (s sodelovanjem Domna Uršiča) tako leta 2006 predstavila samostalnike srednjega spola na -o v slovenskih narečjih.

Leta 1996 je o možnosti uporabe geografskega informacijskega sistema (GIS) v raziskavah slovenskih narečij prvi pisal Zoran Stančič, ki je ob izboljšanju in avtomatizaciji kartiranja poudaril tudi možnost izrabe GIS za kompleksnejše analitične operacije v dialektologiji in lingvistični geografiji. Da bi lahko pripravili primerno podatkovno zbirko za SLA in narečno gradivo začeli kartirati in analizirati s pomočjo GIS, je bilo treba pripraviti ustrezen nabor črk in diakritičnih znamenj za zapis in poznejšo jezikoslovno analizo raznovrstnega narečnega gradiva. Zato je Peter Weiss razvil vnašalni sistem ZRCola, ki deluje v Microsoftovem programu Word v operacijskem sistemu Windows in temelji na standardu Unikod, dodatni znaki pa so v pisavi ZRCola razporejeni na področju zasebne rabe tega standarda. Peter Weiss je pripravil tudi nabor simbolov za kartiranje, in sicer je leta 2005 zasnoval pisavo SIMBola na podlagi simbolov, ki so v rabi pri OLA, ALE in v drugih (predvsem slovanskih) jezikovnih atlasih. Elektronsko osnovno (nemo) karto za SLA je pripravila Jerneja Fridl z Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU – gre za karto slovenskega jezikovnega ozemlja (tudi zamejstva) z reliefom, vodami in državnimi mejami ter večjimi mesti v merilu 1 : 750.000 in 1 : 1.100.000 (prve jezikovne karte s to podlago so objavile Vera Smole, Urška Petek in Tjaša Jakop leta 2007). Peter Pehani z Inštituta za antropološke in prostorske študije (IAPŠ) ZRC SAZU je s pomočjo podatkovne zbirke Geodetskega zavoda Slovenije določil geografske koordinate točk iz mreže SLA in predvidel položaj simbolov ob točkah ter (v sodelovanju z Jožico Škofic in z nasveti Vere Smole) pripravil digitalizirano karto slovenskih narečij. S pripravo t. i. Thiessenovih poligonov za

⁷ Leta 2008 sta izšli dve monografiji Tjaše Jakop, nastali na osnovi njene doktorske disertacije: *The dual in Slovene dialects*, Bochum: N. Brockmeyer, 2008 (Diversitas linguarum 18), in *Dvojina v slovenskih narečjih*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008 (Linguistica et philologica 21).

obstoječo mrežo krajev, tj. z določitvijo območij, ki naj bi pripadala posamezni točki, se od leta 2007 ukvarjajo sodelavec IAPŠ Tomaž Podobnikar, Jožica Škofic in mlada raziskovalka v Dialektološki sekciji ISJFR Mojca Horvat. Leta 2000 je Tomaž Seliškar na osnovi izkušenj pri razvoju programa SlovarRed za pripravo slovarjev v Terminološki sekciji ISJFR ZRC SAZU razvil še posebno različico za dialektološko podatkovno zbirko, ki zajema tako podatke o sodelavcih in njihovem delu kot o gradivu, ki je zapisano z vnašalnim sistemom ZRCola in opremljeno s podatki o zapisovalcih, informatorjih, kraju in času zapisa ipd. Zajema (lahko) tudi avdiovizualne posnetke, fotografije in skenograme rokopisnih zapisov iz listkovne in zvezkovne zbirke za SLA, kar vse bo preko dobro zasnovane podatkovne zbirke nekoč mogoče »pripeti« tudi na interaktivni prikaz kartiranega gradiva. Leta 2007 je bila objavljena prva karta (avtorice Jožice Škofic), narejena s pomočjo podatkovne zbirke SlovarRed (leksemi za *krompir* – V420); prav tako so tega leta pod mentorstvom Vere Smole (in Jožice Škofic) nastale tri slovenistične diplomske naloge na Filozofski fakulteti v Ljubljani avtoric Mojce Horvat, Urške Petek in Petre Kostelec, ki so vnesle tudi velik del gradiva za prvi zvezek SLA v podatkovno zbirko SlovarRed.⁸

5 Skupaj s kartografskimi metodami so se v člankih oblikovali tudi različni tipi komentarjev: od zelo preprostih, ki so le osnovno etimološko pojasnili in prostorsko umestili kartirane lekseme z navajanjem točk iz SLA, do bolj razširjenih, ki so zbrane narečne lekseme primerjali z ustreznim besedjem oz. njegovo predstavitvijo v različnih slovarskih, dialektoloških in geolingvističnih delih, ali do komentarjev, ki so izbrano pomensko oz. besedno polje obravnavali tudi interdisciplinarno (npr. z etnološkega, naravoslovnega, geoinformacijskega, družbenozgodovinskega vidika). Leta 2007, ko je stekel projekt priprave prvega zvezka SLA, so se sodelujoči dialektologi (Jožica Škofic, Vera Smole, Vlado Nartnik, Tjaša Jakop, Karmen Kenda-Jež, Danila Zuljan Kumar, Matej Šekli, Peter Weiss in Mojca Horvat) tako na osnovi lastnih geolingvističnih izkušenj kot študija drugih nacionalnih lingvističnih atlasov dogovorili za enotno obliko komentarja, ki bo ob uvodni predstavitvi gesla in z njim povezane problematike zajemal tako morfonološko analizo kot prostorsko predstavitev zbranih leksemov in opozoril na posebnosti tehnik kartografiranja ter na morebitno obravnavo leksemov v drugih atlasih, ki zajemajo slovenski jezik (OLA – Slovanski lingvistični atlas, ALE – Evropski lingvistični atlas, SDLA – Slovenski dialektološki leksikalni atlas Rade Cossutta, ALI – Atlas italijanskega jezika in ASLEF – Furlanski zgodovinski, jezikovni in etnološki atlas).⁹ Določena sta bila tudi zgradba legende h karti in izbor simbolov na simbolnih kartah.

6 Čeprav je narečno gradivo v arhivu za SLA zapisano v različnih dialektoloških transkripcijah, ki so se ob nastajanju SLA večkrat spreminjale,¹⁰ so nekateri avtorji v svojih člankih objavljali tudi t. i. indekse, tj. sezname kartiranih leksemov v njihovi citatni obliki, torej natančno tako, kot so zapisani v listkovni in zvezkovni kartoteki, in ne poenoteno (transkripcijo je vsaj nekoliko poskušala poenotiti Francka Benedik) – kar je (ob jasnem upoštevanju možnosti za napačno nestrokovno interpretacijo zapisa) pomembno predvsem za nadaljnje jezikoslovne (npr. etimološke) obravnave narečnega gradiva. Način morebitne objave gradiva, zajetega v prvi zvezek SLA, trenutno še ni dokončno določen.

⁸ Petra Kostelec: *Geolingvistični prikaz leksemov s pomenskega polja bolezní – pridevniki (po gradivu za SLA)*; Urška Petek: *Geolingvistični prikaz leksemov s pomenskega polja družina (po gradivu za SLA)*; Mojca Horvat: *Geolingvistični prikaz nekaterih leksemov iz pomenskega polja bolezní – samostalniki (po gradivu SLA)*.

⁹ Predlog komentarja leksično-besedotvornih kart sta leta 2007 objavili Vera Smole in Urška Petek (Komentiranje leksično-besedotvornih kart v 1. zvezku Slovenskega lingvističnega atlasa »Človek« (na primeru V617 *teta* in V618 *ujna*), *Jezikoslovni zapiski: glasilo Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU* 13 (2007), št. 1–2 = *Merkujev zbornik*, str. 351–359).

¹⁰ O tem Karmen Kenda-Jež v uvodu k Vodniku po gradivu za SLA Francke Benedik.

7 Zbrane objavljene obravnave narečnega gradiva iz arhiva za SLA, ki nastaja v Dialektološki sekciji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU v Ljubljani, kažejo na neprestano skrb za strokovno objavo tega pomembnega dela slovenske jezikovne in kulturne dediščine, na strokovno rast raziskovalcev, ki v projektu sodelujejo, in na razvoj stroke same, tj. slovenske dialektologije in geolingvistike. Gmotne in personalne okoliščine kljub trudu dialektologov in drugih slovenskih jezikoslovcev, ki so kakor koli sodelovali pri tem temeljnem projektu slovenskega jezikoslovja, niso bile vedno naklonjene objavi SLA, vendar tudi tokratni ponatis napoveduje plodnejše čase in skorajšnji izid prvega zvezka v strokovni in laični javnosti tako težko pričakovanega Slovenskega lingvističnega atlasa.

8 Zahvaljujemo se avtorjem in založbam, da so prijazno dovolili ponatis člankov.

Ljubljana, maja 2009

Jožica Škofic